DOI : https://doi.org/10.5281/zenodo.15673606

ମୂଳ ପ୍ରବନ୍ଧ

ବିଦ୍ୟାନିଧି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଓ କଟକ

ଶିଶିର ବେହେରା

ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର :

କଟକସହ ବହୁ ମନୀଷୀଙ୍କ ରହିଛି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସଂପର୍କ ରହିଛି। ଉଭୟ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତର ବିଦ୍ୱାନମାନଙ୍କର କର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ହୋଇଛି ଓଡ଼ିଶାର କଟକ ମାଟି। ଶିକ୍ଷା, ଶାସନ, ବାଣିଜ୍ୟ,ଭ୍ରମଣ ପ୍ରଭୃତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆସି ସେମାନେ କଟକସହ ଘନିଷ୍ଠ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହାର ଭୌଗୋଳିକ ପରିମଣ୍ଡଳରେ ନିଜକୁ ସାମିଲ କରିଛନ୍ତି। ମାନବିକତାର ମହାମନ୍ତ୍ର ଗାଉଥିବା ଉତ୍କଳଭୂଇଁର ଏଇ ହଜାର ବର୍ଷର ସହର ସଭିଙ୍କୁ ଆପଣାଇ ନେଇଛି। କି ଶତ୍ରୁ କି ମିତ୍ର, ସକଳଙ୍କ ଲାଗି ଏହାର ବିଶାଳବକ୍ଷ ଉଦାରତାରେ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଯାଇଛି, ଭାଇଚାରାରେ ଓ ଆତ୍ମୀୟତାରେ ବଶୀଭୂତ କରିନେଇଛି। ଅନେକଙ୍କ ବାସସ୍ଥାନ ଓ କର୍ମଭୂମି ପାଲଟିଛି କଟକ। ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ନ ଜଳରେ ପ୍ରତିପାଳିତ ସେହି ପ୍ରମୁଖ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ କୃତଜ୍ଞ ଓ ଉପକୃତ ହୋଇଛନ୍ତି। ଯାହାକୁ ସେମାନେ କେବଳ ସ୍ମୃତିର ସାମଗ୍ରୀ କରି ରଖିନାହାନ୍ତି; ଅଧିକନ୍ତୁ ଆପଣାର ସାହିତ୍ୟକୃତି, ଆତ୍ମଜୀବନୀ, ସ୍ୱୀକାରୋକ୍ତି, ବିବିଧ ରଚନାମାନଙ୍କରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇଛନ୍ତି। ବିଦ୍ୟାନିଧି ରାୟବାହାଦୂର ଯୋଗେଶ ଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ। ଓଡ଼ିଶା ବିଶେଷ କରି କଟକ ସହିତ ତାଙ୍କ ସଂପର୍କ ଯେତିକି ଘନିଷ୍ଠ; ଏହାର ବିକାଶ ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ ଭୂମିକା ମଧ୍ୟ ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ।

ପ୍ରମୁଖ ଶବ୍ଦାବଳୀ :

କଟକ, ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର, ପରମ୍ପରା, ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜ, ସମାଜ ସଂସ୍କାର, ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା, ଦେଶୀୟ ଶିଳ୍ପ।

ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଇଂରେଜ ଶାସନାଧୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ କଟକକୁ ଆସଛନ୍ତି ଜଣେ ବିଖ୍ୟାତ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ। କଟକ ଦେଇଛି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଆନ୍ତର୍ଜାତୀୟ ସ୍ତରରେ ପରିଚିତି। କଟକ ସହ ସେ ଯେପରି ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ହୋଇଛନ୍ତି , ସେହିପରି କଟକର ବିକାଶଲାଗି ଉଦ୍ୟମକରି ସେ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି ସ୍ମରଣୀୟ। ବିଶେଷକରି ଓଡ଼ିଶାର ଶିକ୍ଷା, ସଂସ୍କୃତି, ସମାଜସଂସ୍କାରରେ ତାଙ୍କର ମହତୋତ୍ତର ଭୂମିକା ଏକ ଗୌରବୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଇତିହାସ ସୃଷ୍ଟିକରିଛି। କର୍ମଦାୟରେ ଦୀର୍ଘଦିନ କଟକରେ ରହଣିଭିତରେ ନିଜର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଅସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସର୍ବୋପରି ଜଣେ ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ସୁ ଗବେଷକଭାବରେ ଆପଣାର କାର୍ଯ୍ୟଦକ୍ଷତାର ଯେଉଁ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି, ତାହାକୁ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ସାଦରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଥାନ୍ତି । ଉଦ୍ଭିଦ ବିଜ୍ଞାନରେ ଅନର୍ସ ଓ ଏମ୍.ଏ ପାଶ୍ କଲାପରେ ଭଦ୍ରେଶ୍ୱରର ଏକ ସ୍କୁଲ୍‌ରେ ପ୍ରଥମେ ଶିକ୍ଷକତା କରିବାସହିତ ଆଇନ୍ କ୍ଲାସ୍‌ରେ ଭର୍ତ୍ତି ହେଲେ। ୧୮୮୩ ମସିହା ମାର୍ଚ୍ଚ ମାସରେ କଟକ କଲେଜରେ 'ଲେକ୍‌ଚର ଇନ୍ ଫିଜିକାଲ୍ ସାଇନ୍ସ' ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥିଲେ। ତିନିବର୍ଷ ଏହି ଅସ୍ଥାୟୀ ଚାକିରିରେ କାର୍ଯ୍ୟକରି ୧୮୮୬ ରେ ପୁନଃ କଲିକତାର ମଦ୍ରାସାରେ ଆସି ଯୋଗଦେଲେ। ସେଠାରୁ କେତେମାସ ପାଇଁ ବଦଳିହେଲେ ଚଟ୍ଟଗ୍ରାମ କଲେଜକୁ ୧୮୮୮ ମସିହାରେ। ପରେ ସେହିବର୍ଷ ନଭେମ୍ବର

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ଅନ୍‌ଲାଇନରେ ପଢିବାପାଇଁ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତୁ

Quick Response Code:

Available online at : https://pracheenews.com/

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15673606

Article No - BPP00292

ଯୋଗାଯୋଗ : ଡକ୍ଟର ଶିଶିର ବେହେରା, ସହକାରୀ ପ୍ରଫେସର, ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ବିଭାଗ
ମହାରାଜା ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଦେଓ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

E-mail.ID : sisirabehera87@gmail.com

ORCID ID : https://orcid.org/0000-0003-2444-4645

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non Commercial Share Alike 4.0 License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work non commercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

For reprints contact: *pracheepatrika@rediffmail.com*

ପ୍ରାପ୍ତି	ସମୀକ୍ଷିତ	ଗୃହୀତ	ପ୍ରକାଶିତ
୩.୦୨.୨୦୨୫	୧୦.୦୩.୨୦୨୫	୨୬.୦୪.୨୦୨୫	୧.୦୫.୨୦୨୫

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ କିପରି ଉଦ୍ଧୃତ କରିବେ : ବେହେରା, ଶିଶିର; ୨୦୨୫। ବିଦ୍ୟାନିଧି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଓ କଟକ। ବାସ୍ତବତାର ପରିପ୍ରକାଶ ପ୍ରାଚୀ। ଭାଗ :୧୧, ସଂଖ୍ୟା : ଖ; ପୃଷ୍ଠା :୯-୧୫।

ମାସରେ ପ୍ରେସିଡ଼େନ୍‌ସି କଲେଜରେ ଲ୍ୟାବରେଟରି ଆସିଷ୍ଟାଣ୍ଟ ପଦରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ହେଲେ। ମାତ୍ର, ୧୮୮୯ ଜୁନ୍ ମାସ ୨୮ ତାରିଖରେ ବଙ୍ଗଳାଛାଡ଼ିଲେ ଏବଂ ଜୁଲାଇମାସ ୫ ତାରିଖ ଶୁକ୍ରବାରଠାରୁ ପୁନର୍ବାର କଟକବାସୀ ହୋଇଗଲେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର। ଏଥର ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜରେ ସ୍ଥାୟୀଭାବରେ ବିଜ୍ଞାନ ଅଧ୍ୟାପକ ହେଲେ ସେ। ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଧୁନିକ ଶିକ୍ଷା ବିକାଶରେ କଟକର ରେଭେନ୍ସା କଲେଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଊନବିଂଶ ଶତକର ଏକ ଐତିହାସିକ କୀର୍ତ୍ତି। ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଏହି ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନରେ ଅଧ୍ୟୟନ ସହିତ ଶିକ୍ଷକଭାବରେ ଯୋଗଦେଇ ଏହାକୁ ଐତିହ୍ୟସ୍ଥଳୀରେ ପରିଣତ କରିଛନ୍ତି। ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ସମୟ ଏହି ଶିକ୍ଷାନୁଷ୍ଠାନରେ ଅଧ୍ୟାପନା କରିବାସହିତ ରେଭେନ୍‌ସାର କ୍ରମବିକାଶରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସହଯୋଗ କରିଛନ୍ତି। ସେତେବେଳର କଟକ କଲେଜରେ ଏକାଧାରରେ ବିଜ୍ଞାନ, ବଙ୍ଗଳା, ରସାୟନ, ଗଣିତ, ଉଦ୍ଭିଦବିଜ୍ଞାନ ପଢାଉଥିଲେ। ବିଜ୍ଞାନ ପଢାଇବାରେ ତାଙ୍କ ଭଳି ବିଚକ୍ଷଣ ଶିକ୍ଷକ ଥିଲେ ବାସ୍ତବରେ ବିରଳ। ଏ ସଂପର୍କରେ ଲାଲା ନଗେନ୍ଦ୍ର କୁମାର ରାୟ କହିଛନ୍ତି: *" ଆମ ସମୟରେ କଲେଜର ପ୍ରିନ୍‌ସିପାଲ ଥାଆନ୍ତି ମିଷ୍ଟର ଲ୍ୟାମ୍ବାର୍ଟ। ଇତିହାସର ଅଧ୍ୟାପକ ଥାନ୍ତି ମିଷ୍ଟର ରସ୍ ମସୁଦ ଯେ କି ଆଲିଗଡ଼ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର କୁଳପତି ହୋଇଥିଲେ। କଲେଜର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବାଧିକ ଖ୍ୟାତିସଂପନ୍ନ ଥିଲେ ରାଏ ବାହାଦୁର ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ବିଦ୍ୟାନିଧି। ଉଦ୍ଭିଦବିଦ୍ୟା ଛଡ଼ା ଯୋଗେଶବାବୁ ରସାୟନ, ପଦାର୍ଥବିଜ୍ଞାନ, ଗଣିତ ଓ ବଙ୍ଗଳା ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ କ୍ଲାସ୍‌ରେ ପଢାଉଥାନ୍ତି। × × ×ଅଧ୍ୟାପକ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ସାଧାରଣ ଭାଷାରେ କହିଲେ – ଜଣେ ମଡ଼ମଡ଼ିଆ ଶ୍ୟାମଳବର୍ଣ୍ଣର ମଝିମଝିଆ ଉଚ୍ଚତାର ଲୋକଥିଲେ। ତାଙ୍କର ଅଧ୍ୟାପନାର ପୋଷାକପତ୍ର ମଧ୍ୟ ଥିଲା ଅତି ସାଧାରଣ। ଗୋଟିଏ ମଠା ବା ମୁଗା ରେଶମର ମଟକା ପ୍ୟାଣ୍ଟ ଏବଂ ପରେ ସେଇ କନାର ଗଳାବନ୍ଦ କୋଟ୍ ଥିଲା ତାଙ୍କର ସବୁଦିନିଆ ପୋଷାକ। ଆମପରି ନୂଆ ଛାତ୍ରଙ୍କ ଆଖିରେ ତାଙ୍କ ଛତାଟି ଥିଲା ସବୁଠାରୁ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ। ଯୋଗେଶବାବୁ ବଜାରର ସାଧାରଣ କଳାଛତା ନ କିଣି ଅଲଗା ବରାଦଦିଆ –ବାଘନିଶ ହଲାନା ଖ୍ୟାତ– ଆଲୋକର ସାତରଙ୍ଗିଆ ଛତାଟିଏ ଧରି, ଚାଲିଚାଲି କ୍ଲାସ୍‌କୁ ଆସନ୍ତି। ତାଙ୍କର ଏ ପ୍ରକାର ଅତି ସାଧାରଣ ରୂପଭେକ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ଛାତ୍ରମହଲ ବା ଅଧ୍ୟାପକମଣ୍ଡଳୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଖରେ ଥାନ୍ତି ସମ୍ମାନ ଆଦର ଓ ପୂଜାର ପାତ୍ର। × × ×ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିକଟରେ ଦୁଇଟିବର୍ଷ ପାଠ ପଢିବାର ସୁଯୋଗ ମୁଁ ପାଇଥିଲି। ଉଦ୍ଭିଦବିଦ୍ୟା ଶ୍ରେଣୀରେ ପଢାଇଲାବେଳେ ଯେଉଁଦିନ ଯେଉଁଗଛ ବା ପତ୍ରଟି ସେ ପିଲାଙ୍କୁ ପଢାଉଥିଲେ , ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଇତିହାସ, ଭୂଗୋଳ, ବାଣିଜ୍ୟବିଦ୍ୟା ଆଦି କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଦିଗହେଲେ ବାଦ୍ ଦେଉନଥିଲେ।''*('ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବର ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜ'– ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜ ସେଣ୍ଟିନାରୀ ସୋଭେନିର(୧୮୬୮– ୧୯୬୮), ପୃଷ୍ଠା–୫/୬)ଖୁବ୍ ସ୍ୱଳ୍ପସମୟ ମଧ୍ୟରେ ନିଜର ଶିକ୍ଷାଦାନ,ବିଜ୍ଞାନ ଗବେଷଣାରେ ପାରଦର୍ଶିତା ଲାଭ କରିପାରିଥିଲେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର। ରେଭେନ୍‌ସାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଘଡ଼ି ସ୍ଥାପନରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଭୂମିକା ରହିଛି। ତାଙ୍କଭଳି ବହୁମୁଖୀ ପ୍ରତିଭାଧର ଶିକ୍ଷକଙ୍କ ସଂପର୍କରେ ପଣ୍ଡିତ ଗୋଦାବରୀଶ ମିଶ୍ର ମଧ୍ୟ ଗୁଣଗାନ କରିଛନ୍ତି। ସେ କହିଛନ୍ତି: *"ମୋ ପଢିଲାବେଳେ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜରେ ଜଣେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ ନଥିଲେ। ସେମାନେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ବିଦ୍ୟା ଓ ଚରିତ୍ରରେ ଆଦର୍ଶ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ। ଉଦ୍ଭିଦ ବିଜ୍ଞାନ ଅଧ୍ୟାପକ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟଙ୍କୁ ଏବେ ପ୍ରାୟ ନବେବର୍ଷ ବୟସ ହେବଣି। ସେ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ବାଙ୍କୁଡ଼ାରେ ଆସି ଅଦ୍ୟାପି ଲେଖାପଢା ଚଳାଇଛନ୍ତି। ଆମ ଓଡ଼ିଆଜାତିର ଗୌରବ ପଠାଣି ସାମନ୍ତଙ୍କୁ ସୁଧୀ ସମାଜରେ ଚିହ୍ନାଇବା ଲୋକ ହେଉଛନ୍ତି ସେ।" (ଅର୍ଦ୍ଧ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଶା ଓ ତହିଁରେ ମୋ ସ୍ଥାନ,* ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର, ୨୦୧୪, ପୃଷ୍ଠା–୬୭)ତାଙ୍କ ଶିକ୍ଷାଦାନର ସଫଳତା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ମହାନ ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ର ବିଶାରଦ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ସିଂହସାମନ୍ତ(ପଠାଣି ସାମନ୍ତ)ଙ୍କୁ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିବା ହେତୁ ସକଳ ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାଜନ ହୋଇପାରିଥିଲେ ସେ। ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅବଦାନ ହେଉଛି ଖଣ୍ଡପଡ଼ା ଭଳି ଗଡ଼ଜାତ ମହଲର ବଣକୁସୁମ ପଠାଣି ସାମନ୍ତଙ୍କୁ ସମଗ୍ରବିଶ୍ୱରେ ପରିଚିତ କରାଇବା। ସାମନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରଙ୍କ ' *'ସିଦ୍ଧାନ୍ତଦର୍ପଣ'*ର ସଂପାଦନା ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ମହତକୀର୍ତ୍ତି। ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ଯେପରି ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରଙ୍କୁ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ, ପରୋକ୍ଷଭାବରେ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ମଧ୍ୟ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସୁପ୍ତ ପ୍ରତିଭାକୁ ଆବିଷ୍କାର କରାଇବାରେ ସହାୟକ ହୋଇପାରିଥିଲେ।ଜ୍ୟୋତିଷୀ ଶାସ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ *'ସିଦ୍ଧାନ୍ତଦର୍ପଣ'*ସଂପାଦନା ପାଇଁ ୧୯୦୨ ମସିହାରେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରାପ୍ତ କରିଥିଲେ 'ଫେଲୋ ଅଫ୍ ଦି ରୟାଲ ଆଷ୍ଟ୍ରୋନମିକାଲ୍ ସୋସାଇଟି' ପଦ। ଏ ସଂପର୍କରେ ସେ *'ନବ୍ୟ ଭାରତ'* ପତ୍ରିକା, ୧୩୦୦ ବଙ୍ଗାବ୍ଦ ଭାଦ୍ରସଂଖ୍ୟାରେ *'ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ସିଂହ ଓ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଦର୍ପଣ'* ନାମରେ ଏବଂ ୧୯୩୮ ମସିହାରେ *Ravenshaw College Magazine* ରେ *'Reminisences of Chandrasekhara, Astronomer of Orissa'* ନାମରେ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ। ଫକିରମୋହନ ସେନାପତି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଏହି ଅସାମାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ବିଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା, ଅଧ୍ୟାପନା, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟକୁ ପ୍ରଶଂସାକରି କହିଥିଲେ:

"ଶୁଣିଥିଲି ଗତ ହେଲା ସାତବର୍ଷ ପ୍ରାୟ
କଟକରେ ଅଛି ଜଣେ ଯୋଗେଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ।
ବୋଟାନି ଓ କେମେଷ୍ଟ୍ରିରେ ଭାରି ତାର knowledge

କାମକରେ ପ୍ରଫେସରି କଟକ କଲେଜ।" (ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ)

ଇଂରେଜ ଶାସନକାଳରେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଶା ନିର୍ମାଣରେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟଙ୍କ ଭୂମିକା ଥିଲା ବେଶ୍ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ। କଟକ ଥିଲା ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କର୍ମପୀଠ; ଯେଉଁଠି ତାଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭା ଉନ୍ମୋଚିତ ହୋଇଥିଲା। ଜୀବନର ତେତିଶବର୍ଷ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେକଟକମାଟିରେ। ପ୍ରଥମେ ତିନିବର୍ଷ (୧୮୮୩-୧୮୮୬) ଅସ୍ଥାୟୀ ଅଧାପକ ଭାବରେ ଏବଂ ପରେ ଦୀର୍ଘ ତିରିଶବର୍ଷ ସ୍ଥାୟୀଭାବରେ ରେଭେନ୍ସା କଲେଜରେ ଅଧାପନା କରି ଏକ ନୂତନ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଶୁଭାରମ୍ଭ କରିଥିଲେ। ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶା କହିଲେ ମୁଖ୍ୟତଃ କଟକ,ପୁରୀ ଓ ବାଲେଶ୍ୱରକୁ ବୁଝାଉଥିଲା। ନଦୀ ଅବବାହିକାରେ ଉକ୍ତ ତିନୋଟି ଜିଲ୍ଲାର ଉତ୍ପତ୍ତି। ଆୟତନରେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଏହା ଏକତୃତୀୟାଂଶ। ବାକିଥିବା ଅନ୍ୟ ଭୂଖଣ୍ଡ ୧୮ଗୋଟି ରାଜ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲାଏବଂ ଏହି ସମସ୍ତ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ସ୍ୱାଧୀନରାଜା ରହିଥିଲେ। ସମତଳ ଓଡ଼ିଶା ରହିଥିଲା ମୋଗଲମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ। ଇଂରେଜମାନେ ୧୮୦୩ରେ ଓଡ଼ିଶା ଆସିବାପରେ ତାଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଧୀନ ହେଲା। ଏହି ୧୮ଗୋଟି ରାଜ୍ୟ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ କରଦରାଜ୍ୟ(Tributary Mahals)ରୂପେ ଘୋଷିତହେଲା। ରାଜାମାନେ କଂପାନୀକୁ ଏଥିଲାଗି କିଛି ଅର୍ଥ ପୈଠ କରୁଥିଲେ। ୧୯୧୨ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ବଙ୍ଗଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନହୋଇ ବିହାରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲା। ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନ ସହିତ ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସଂପର୍କଥିଲା ନିବିଡ଼। ବିଭିନ୍ନଗଡ଼ଜାତ ରାଜାମାନଙ୍କ ସହିତ ଥିବା ସଂପର୍କରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ। ବିଶେଷକରି ମୟୂରଭଞ୍ଜ ମହାରାଜା ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଦେଓ ଥିଲେ ରେଭେନ୍ସା କଲେଜରେ ତାଙ୍କ ଛାତ୍ର। ବିଜ୍ଞାନର ଛାତ୍ର ଥିବା କାରଣରୁ ବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରତି ଥିଲା ତାଙ୍କର ଅସୀମ ଶ୍ରଦ୍ଧା।ଛାତ୍ରଥିବାରୁ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରରେଭେନ୍ସା କଲେଜରେ ବିଜ୍ଞାନଗାର ପାଇଁ ଆର୍ଥିକ ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ।

୧୮୮୯ ମସିହା ଜୁଲାଇ ମାସ ୫ ତାରିଖଦିନ ଦ୍ୱିତୀୟଥର କଟକରେ ରହଣି ହୋଇଥିଲା ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର। କଲେଜ ପାଖରେ ଥିବା ଲାଲୁ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀଙ୍କ ଘରେ ମାସିକ ୧୦ଟଙ୍କା ଭଡ଼ା ଦେଇ ରହିଲେ। ୧୮୯୦ ଜୁନ୍ ୧୧ ତାରିଖ ଯାଏଁ ଏହିଠାରେ ସେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ। ଏହାପରେ କାଳୀପଦ ବାନାର୍ଜୀଙ୍କ ଘରେ ଦୁଇମାସ ରହିଥିଲେ। ଏହାପରେ ଉକ୍ତ ଘରଟିକୁ ଜଣେ ବଙ୍ଗାଳୀ ବ୍ୟକ୍ତି କ୍ରୟକରିନେବା କାରଣରୁ ୧୮୯୦ ମସିହା ଅଗଷ୍ଟମାସ ୧୩ ତାରିଖଠାରୁ ୧୯୦୮ ମସିହା ସେପ୍ଟେମ୍ବର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୧୮ ବର୍ଷ ରାମ ମଲ୍ଲିକ୍ଙ୍କ ଘରେ ରହିଲେ ସେ। ସାହେବଜାଦା ବଜାରରେ ଥିଲା ଘରଟି। ପୁଣି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ସେହି ଗଳିରେ ଥିବା ଚିନ୍ତାମଣି ଦାସଙ୍କ ଘରେ ୧୯୨୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସବାସ କରିଥିଲେ। କଟକ ଚିକିତ୍ସା ବିଦ୍ୟାଳୟରେ ରସାୟନର ଶିକ୍ଷକତା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ କରିବାକୁ ହୋଇଥିଲା। ପ୍ରାଥମିକ କାଳରେ ରେଭେନ୍ସାରେ କାର୍ଯ୍ୟକରୁଥିବା ବେଳେ ତାଙ୍କର ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ଥିଲେ ଏଜାର ସାହେବ। ୧୮୯୨ ମସିହାରେ ସେ ଅବସର ନେବାପରେ କଲେଜର ଅଧକ୍ଷ ହେଲେ N.L.Hollword. ସେ Oxford University ରୁ ଏମ୍.ଏ ପାଶ୍ କରିଥିବା ଜଣେ ବିଦ୍ୱାନ। ମହାନଦୀ କୂଳରେଥିବା ଏକ ବଙ୍ଗଳାରେ ରହୁଥିଲେ ସେ। ଏହି ସମୟରେ ଯୋଗେଶ ରାୟ ରେଭେନ୍ସାରେ ଏକ ସୂର୍ଯ୍ୟଘଡ଼ି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ। ୧୮୯୫ରେ Hollword ସାହେବ ବିଦାୟ ନେଲେ, ଆସିଲେ ନୀଳକଣ୍ଠ ମଜୁମଦାର। ସେ ସନ୍ଧ୍ୟାପରେ ପଶା ଖେଳୁଥିଲେ, ସେ ଚାହୁଁଥିଲେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କ ସହ ସବୁଦିନ ଆସି ପଶା ଖେଳନ୍ତେ। କିନ୍ତୁ, ତାହା ସେ ନକରିବାରୁ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ହେଲେ ତାଙ୍କର ଚକ୍ଷୁଶୂଳ। ଏହାଙ୍କ ପରେ ରେଭେନ୍ସାର ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ହୋଇଆସିଲେ ବିପିନ୍ ବିହାରୀ ଗୁପ୍ତ(୧୯୦୧-୧୯୦୫)। ଯୋଗେଶନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ କିଛିଦିନ ପାଇଁ ଅସ୍ଥାୟୀ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ଦାୟିତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ। ବିପିନ୍ ବିହାରୀଙ୍କ ପରେ Shaw ସାହେବ ହେଲେ ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ୧୯୦୯ରୁ ୧୯୧୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ। ଏହି ସମୟକୁ ୧୯୧୦ ମସିହାରେ ହେଲିର ଧୂମକେତୁ ଉଦୟହେଲା। ବିଶ୍ୱ ଧ୍ୱଂସ ହୋଇଯିବାର ଆସନ୍ନ ଆଶଙ୍କା ସମଗ୍ର ଖବରକାଗଜମାନଙ୍କରେ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଗଲା। ସମଗ୍ର ଦେଶବ୍ୟପୀ ଏକ ଭୟଙ୍କର ଆତଙ୍କ ଖେଳିଗଲା। ଏହି ସମୟରେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ପୁରୀ ମନ୍ଦିର ପାଖରେ, କଟକର ଟାଉନ୍ ହଲ୍‌ରେ ଦିନଦିନ ଧରି ନିଜର ବକ୍ତୃତା ମାଧ୍ୟମରେ ବୁଝାଇବାକୁ ଲାଗିଲେଯେ, ଧୂମକେତୁର ଲାଞ୍ଜ ପୃଥିବୀକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବ ନାହିଁ। ପୁରୀ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରାଙ୍ଗଣରେ ଏହିବର୍ଷ ପୁରୀର ପଣ୍ଡିତସଭା ତାଙ୍କୁ 'ବିଦ୍ୟାନିଧି' ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ। ମୃଗଚର୍ମର ଆସନ ଉପରେ ଉପବେଶନ କରି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଉକ୍ତ ସଭାରେ ସଭାପତିତ୍ୱ କରିଥିଲେ। ୧୯୧୩ ମସିହାରେ ସରକାର ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ 'ରାୟସାହେବ' ଉପାଧି ପ୍ରଦାନକଲେ। ଏହା ସୁପାରିଶ କରିଥିଲେShaw ସାହେବ। ୧୯୧୬ ମସିହାରେ କଲେଜର ପ୍ରିନ୍ସିପାଲ ହେଲେ H. Lambart. ସେ ଥିଲ ଜଣେ ସଜ୍ଜନ ବ୍ୟକ୍ତି। ରେଭେନ୍ସାର ବିକାଶପାଇଁ ତାଙ୍କର ଅବଦାନ ବାସ୍ତବରେ ଅତୁଳନୀୟ। ତାଙ୍କ ସମୟରେ କଲେଜରେ Extentsion Lecture ଅନୁଷ୍ଠାନ ଆହୁରି ଅଧିକ କ୍ରିୟାଶୀଳ ହୋଇପାରିଥିଲା। ୧୯୧୬ ମସିହାରେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର 'ରାୟବାହାଦୂର' ଉପାଧି ପାଇଲେ। ଏହି ସମୟରେ ବିଶିଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ ଯଦୁନାଥ ସରକାର ପାଟଣାର ବାଙ୍କିପୁରରୁ ଆସି ରେଭେନ୍ସାରେ ଯୋଗଦାନ କଲେ। ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଜୀବନ ରହିଥିଲା ବନ୍ଧୁତା।

କଟକ ସହିତ ଯୋଗେଶ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସଂପର୍କ ଯଦିଓ କର୍ମସୂତ୍ରରେ; ହେଲେ କଟକର ଐତିହ୍ୟ,ପରମ୍ପରା, ଭାଇଚାରା ସହିତ ଓତଃପ୍ରୋତ ହୋଇଛନ୍ତି ସେ। କେବଳ ଜଣେ ଶିକ୍ଷାବିତ୍ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟୟନ -

ଅଧ୍ୟାପନାକୁ ଦକ୍ଷତାର ସହ ସଂପାଦନ କରିନାହାନ୍ତି ସେ; ବରଂ କଟକର ସାମାଜିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ ଓ ପ୍ରାଶାସନିକ କାର୍ଯ୍ୟଧାରାରେ ସେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ପ୍ରମୁଖ ଭୂମିକା।୧୮୯୨ ମସିହାରେ କଟକର କଲେକ୍ଟର ସାହେବ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସେଠାକାର ମ୍ୟୁନିସିପାଲ୍‌ଟିର କମିଶନର ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ। ସେତେବେଳର କଟକର ପୌରସଭାର ଜନସଂଖ୍ୟା ଥିଲା ୫୬ ହଜାର। ବାର୍ଷିକଆୟ କହିଲେ ପ୍ରାୟ ୫୦ରୁ ୫୫ ହଜାରଟଙ୍କା। ଏତିକି ଅର୍ଥ ବିକାଶପାଇଁ ନିଅଣ୍ଟ ଥିଲା। ପୌରାଞ୍ଚଳର ଆୟତନଥିଲା ଛଅ ବର୍ଗମାଇଲ। ସେତେବେଳର ଚେୟାରମ୍ୟାନ୍ ଥିଲେ ସିଭିଲ୍ ସର୍ଜନ ଡକ୍ଟର ଜୋରାବ, ଭାଇସ୍ ଚେୟାରମ୍ୟାନ୍ ଥିଲେ ଓକିଲ ଲାଲ୍‌ବିହାରୀ ଘୋଷ । ମ୍ୟୁନିସିପାଲ୍‌ଟିରେ ସମୁଦାୟ କମିଶନରଙ୍କ ସଂଖ୍ୟାଥିଲା ୧୮ ଜଣ। ତନ୍ମଧ୍ୟରେ କଟକର ଜଣେ ସରକାରୀ ଇଞ୍ଜିନିୟର, ଜଣେ ମୁସଲମାନ ବ୍ୟକ୍ତି, ଜଣେ ମାରଓ୍ୱାଡ଼ି, ତିନିଜଣ ଓକିଲ (ଗୋକୁଳାନନ୍ଦ ଚୌଧୁରୀ, ଶରତ ମୁଖାର୍ଜୀ ଏବଂ ପ୍ରିୟନାଥ ଚାଟାର୍ଜୀ) ଏବଂ ଜଣେ ଇଂରେଜ ଥିଲେ। କଟକବାସୀଙ୍କ ପାନୀୟଜଳ ସମସ୍ୟା ସଂପର୍କରେ ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ଦେଇଥିଲେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର। ଲୋକେ କାଠଯୋଡ଼ି ନଦୀଜଳକୁ ଅପରିଷ୍କାର କରିବା ସହିତ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟ ପାନୀୟଭାବେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ। ଫଳତଃ ନାନା ରୋଗବ୍ୟାଧିର ଶିକାର ହେଉଥିଲେ ଲୋକେ। ଏସଂକ୍ରାନ୍ତରେ ଜନସଚେତନତା ସୃଷ୍ଟିକରିବା ସହ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମୂଳକ ପଦକ୍ଷେପ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ସେ। ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ନାନା ବିରୋଧ ଓ ଅପ୍ରୀତିକର ପରିସ୍ଥିତିରସାମ୍ନାକରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା। ସେ ପ୍ରଦାନ କରିଥିବା ତଥ୍ୟ ଓ ମନ୍ତବ୍ୟରୁ ତତ୍କାଳୀନ କଟକର ଅବସ୍ଥାସହ ସାମାଜିକ ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟାର ବାସ୍ତବଚିତ୍ରକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିହୁଏ। ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର କହିଛନ୍ତି: *"ଗୋଟିଏ ବିଷୟରେ ମୁଁ ଶିକ୍ଷିତ ଭଦ୍ରଲୋକଙ୍କଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହୋଇଥିଲି। ସହରର ଦକ୍ଷିଣଦିଗର ଲୋକମାନେ କାଠହୋଡ଼ି ନଦୀଜଳରେ ସ୍ନାନ କରୁଥିଲେ,ଲୁଗାପଟା ସଫା କରୁଥିଲେ, ଗୋରୁ-କୁକୁର ଗାଧୋଇ ଦେଉଥିଲେ, ଆଉ ସେ ଜଳକୁ ମଧ୍ୟ ଖାଦ୍ୟ-ପାନୀୟ ପାଇଁ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ। ବର୍ଷରେ ସାତମାସ ନଦୀରେ ଆଣ୍ଠୁଏ ମାତ୍ର ଜଳ। ବିସ୍ତାରରେ ଦୁଇଶହ ହାତ, ତା'ପରେ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ବାଲି। ଜଳପାଖରେ ମଳମୂତ୍ର ତ୍ୟାଗର ସ୍ଥାନ। ସ୍ରୋତ ଥିଲା ସତ,କିନ୍ତୁ କ୍ଷୀଣ। ଆଉ ଯେତେବେଳେ ପେଟବେମାରୀ ବାହାରେ, ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତିମିଳିବା କଷ୍ଟକର। ଦିନେ ଡକ୍ଟର ଜୋରାବଙ୍କ ସହିତ ଏସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କଲି, ପାନୀୟଜଳ ନିମନ୍ତେ ନଦୀର କିଛିଅଂଶକୁ ସଂରକ୍ଷିତ ନରଖିଲେ ଉପାୟ ନାହିଁ। ସେ ଡାକ୍ତର, ତତକ୍ଷଣାତ୍ ରାଜିହେଲେ ଆଉ କହିଲେ 'ଯୋଗେଶବାବୁ ,ପ୍ରଥମେ ଆପଣ ଆପଣଙ୍କ ଶିକ୍ଷିତ ଦେଶବାସୀଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷାଦିଅନ୍ତୁ। ସେମାନେହିଁ ଆପଣଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକୁ ବିଫଳ କରିବେ।' ମୁଁ କହିଲି, 'ଉପଦେଶରେ କାମ ହେବନାହିଁ, ଦଣ୍ଡର ଭୟ ଦେଖାଇବାକୁ ହେବ।' ହୁଏତ ସେ ମନେମନେ ହସୁଥିଲେ,କିନ୍ତୁ ମୋ କଥାରେ ସମ୍ମତହେଲେ। ସହରରେ ଡେଙ୍ଗୁରା ବାଡ଼େଇ ଜଣାଇଦିଆଗଲା, 'କଲେକ୍ଟରିର ନର୍ମାଲ୍ ସ୍କୁଲ୍‌ର ଘାଟପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଳ, ପାନୀୟ ନିମନ୍ତେ ସଂରକ୍ଷିତ ହେଲା। ଏହାରି ଭିତରେ କେହି ସ୍ନାନକଲେ, ଲୁଗା ସଫାକଲେ ଦଣ୍ଡନୀୟ ହେବେ।' ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟିରୁ ମ୍ୟାଜିଷ୍ଟ୍ରେଟଙ୍କ ପାଖକୁ ଚିଠିଗଲା। ଦୁଇ-ତିନିଜଣ କନ୍‌ଷ୍ଟେବଲ ପହରା ଦେବାପାଇଁ ରଖାଗଲା। ଏହି ଆଦେଶରେ ଆର ଶିକ୍ଷିତ ଭଦ୍ରଲୋକମାନେ କ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଉଠିଲେ। ଦଶପାଦ ତଳକୁଯାଇ ସ୍ନାନ କରିପାରିଥାନ୍ତେ, କିନ୍ତୁ କରିବେ ନାହିଁ। 'କ'ଣ ହେଲା! ଏଇ ଦାରୁଣ ଗ୍ରୀଷ୍ମରେ ଟିକିଏ ସ୍ନାନ କରିପାରିବେ ନାହିଁ। ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟିର ଏଇ ଅତ୍ୟାଚାର !' କେହିକେହି ଭାବିଲେ, ମୁଁ ହିଁ ଏହାର କର୍ତ୍ତା। ସେଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟାରେ ଡେପୁଟି କାନ୍ତିଭୂଷଣ ସେନଙ୍କ ଘରେ ପଡ଼ାର ୨୫/୩୦ ଜଣ ଭଦ୍ରଲୋକ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ। ମୁଁ ମଧ୍ୟ ଥିଲି ସେଠାରେ। ନିର୍ବାକ୍‌ହୋଇ ସେମାନଙ୍କର କଟୁକ୍ତି ଶୁଣିଚାଲିଲି। ଲୋକେ ଭୋର୍ ୪ଟାରୁ ସେହି ସଂରକ୍ଷିତ ଜଳରେ ସ୍ନାନକରିବାକୁ ଲାଗିଲେ। ସେମାନଙ୍କ ଦେଖାଦେଖି ନାରୀମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ କନ୍ଥା,କମ୍ବଳ,ଲୁଗାପଟା କାଚିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଦେଲେ। ଚେଷ୍ଟା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣଭାବରେ ବିଫଳହେଲା।" (ଆତ୍ମଚରିତ-୨୯୦)*

କଟକରେ ପାନୀୟଜଳ ସମସ୍ୟାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି '*ବିଶୁଦ୍ଧ ପାନୀୟର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଓ ସଂଗ୍ରହୋପାୟ*' ନାମରେ ଏକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ ବଙ୍ଗଳାଭାଷାରେ। ବହୁ ବାଧାବିଘ୍ନ ସତ୍ତ୍ୱେ କଟକବାସୀଙ୍କୁ ସଚେତନ କରାଇବାପାଇଁ ସଚେଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର। ନେତାଜୀ ସୁଭାଷ ଚନ୍ଦ୍ର ବୋଷଙ୍କ ପିତା ଜାନକୀନାଥ ବୋଷ ଥିଲେ ତାଙ୍କର ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁ। ପାରିବାରିକ ସମ୍ବନ୍ଧ ମଧ୍ୟ ଥିଲା ଖୁବ୍ ଘନିଷ୍ଠ। ଜାନକୀନାଥ ପୌରସଭାର ଚେୟାରମ୍ୟାନ ହୋଇଥିଲେହେଁ ସର୍ବଦା ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରାମର୍ଶ ଲୋଡୁଥିଲେ। ତେଣୁ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କ ସହିତ ଆଲୋଚନାକରି କାଠଯୋଡ଼ି ବାଲିରେ ଦୁଇଟି ନଳକୂପ ବସାଇ ପାଇପ୍ ଲାଇନ୍‌ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମେ ଜଳଯୋଗାଣର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ।କଟକରେ ଦୀର୍ଘଦିନର ରହଣି ମଧ୍ୟରେ ସେ କେବଳ ପରସ୍ଥିତି ପରିବେଶକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିନଥିଲେ; ଅଧିକନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ କଟକର ଇତିହାସ, ସଂସ୍କୃତି, ପରମ୍ପରା ଏପରିକି ଗଳି,ରାସ୍ତାଘାଟ,ବିବିଧବର୍ଗର ମଣିଷ,ବୃତ୍ତିଧାରୀ ସଂପ୍ରଦାୟ,ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା, ଶିକ୍ଷିତସମାଜ ସହିତ ଓତଃପ୍ରୋତ ହୋଇପାରିଥିଲେ। ତେଣୁ କଟକର ଐତିହ୍ୟ ଓ ଗୌରବ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବହୁଲେଖାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି। ତାଙ୍କ

'ଆତ୍ମଚରିତ'ରେ କଟକ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶା ସଂପର୍କରେ ସେ ଯେଉଁସବୁ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି, ସେସବୁ ଏକଏକ ଐତିହାସିକ ଦଲିଲ୍ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ। ଜଣେ ଶିକ୍ଷିତ ବଙ୍ଗାଳୀଭାବରେ ସେ ଓଡ଼ିଶାମାଟିରୁ ନିଜପାଇଁ ପରିଚୟ ନିର୍ମାଣିଛନ୍ତି ଏବଂ ନିଜ ବୃତ୍ତି ଓ କୃତିଗତ ଜୀବନକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି। କଟକରେ ସେସମୟରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଗୁଡ଼ ସଂପର୍କରେ ଚମତ୍କାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି ସେ। ଦେଶୀଗୁଡ଼ର ପ୍ରସ୍ତୁତି ଏବଂ ବ୍ୟବହାରରେ ଓଡ଼ିଶାର ଖାଦ୍ୟ-ପରମ୍ପରାକୁ ବୁଝିହୁଏ। ଦେଶୀୟ ପଦ୍ଧତିରେ ଖଜୁରୀ-ତାଳ-ଆଖୁରସରୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଗୁଡ଼ପ୍ରତି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଗ୍ରହ ରହିଥିଲା। ତେଣୁ ବିଦେଶୀ ଚିନିର ଖରାପଗୁଣକୁ ଚିହ୍ନିତ କରିବାସହ ଏହି ଦେଶୀଗୁଡ଼ର ବ୍ୟବହାର ଲାଗି ସେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚାର ଚଳାଇଥିଲେ। ରାମାନନ୍ଦ ଚଟ୍ଟୋପଧ୍ୟାୟଙ୍କ ସଂପାଦିତ ବିଖ୍ୟାତ ବଙ୍ଗଳା ପତ୍ରିକା *'ପ୍ରବାସୀ'*ରେ ସ୍ୱଦେଶୀ ଗୁଡ଼କୁ ନେଇ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲେ ସେ।

ଅତୀତର କଟକକୁ ଦେଖିବାକୁ ହେଲେ ଇତିହାସ ପୃଷ୍ଠାକୁ ଲେଉଟିବାକୁ ପଡ଼େ। ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରକଟକର ରୂପ-ଗୁଣ-ଅବସ୍ଥାକୁ ଅତି ନିକଟରୁ ନିରେଖି ଥିଲେ।ତାଙ୍କର ବହୁଲେଖାରେ ଏଣୁ କଟକର ଜୀବନ୍ତଛବି ଉକୁଟି ଆସିଛି, ଯେଉଁଥିରୁ ଐତିହାସିକ ଓ ସାମାଜିକ ଅଧ୍ୟୟନପାଇଁ ଯଥେଷ୍ଟ ଉପାଦାନ ମିଳିଥାଏ। ସହରର ରାସ୍ତାଘାଟର ଉନ୍ନତିରେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରୟାସ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ। କଟକର ଗଳିକନ୍ଦି,ରାସ୍ତାଘାଟ , ଖାଲଖମା ସହ ପରିଚିତ ଥିଲେ ସେ। ପରୁଣା ରାସ୍ତାକୁ ଚଉଡ଼ା କରିବାପାଇଁ ବାର୍ଷିକ ଦୁଇହଜାର ଟଙ୍କା ବ୍ୟୟବରାଦ ହେଉଥିଲା ମ୍ୟୁନିସିପାଲିଟିରେ। କମିଶନର ଭାବରେ ସେ ଯଦିଓ ଏହି ସମସ୍ୟା ସଂପର୍କରେ ଅବହିତ ଥିଲେ,ତଥାପି ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବ୍ୟୟ ଅଟକଳ ଏବଂ ବିନିଯୋଗର ନିୟମାବଳୀ ସ୍ପଷ୍ଟ ନଥିବାରୁ ତାହାର କାର୍ଯ୍ୟକାରିତା ଥିଲା ନିରାଶାଜନକ। ଏଥିନିମନ୍ତେ ଜୋରାବ ସାହେବଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିଆକର୍ଷଣ କରି ଏଦିଗରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମୂଳକ ପଦକ୍ଷେପ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ। ନିଜେ ଛିଡ଼ାହୋଇ କଲେଜଲେନ୍ ଏବଂ ଗଣେଶଘାଟ ରୋଡ୍ ରାସ୍ତାକୁ ଚଉଡ଼ା କରିବାର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ତ୍ୱରାନ୍ୱିତ କରିଥିଲେ। କାଠଯୋଡ଼ି ରାସ୍ତାରେ ଯାତାୟତର ସୁବିଧା ଏବଂ ରାସ୍ତାର ପ୍ରଶସ୍ତିକରଣ ଲାଗି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସାହସିକ ଉଦ୍ୟମ ପ୍ରଶଂସନୀୟ। ଏଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ବହୁ ବାଧାବିଘ୍ନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିଛି। ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କର ଏହି ଅନୁଭୂତିକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରି କହିଛନ୍ତି: *"ଦିନେ ମିଟିଂରେ ଭାଇସ୍ ଚେୟାରମ୍ୟାନ୍ ଏକ ଦରଖାସ୍ତ ପଢିଲେ। କାଠଯୋଡ଼ି ନଦୀର ପୁରୀଘାଟ ଦେଇ ଶଗଡ଼ଗାଡ଼ି ଦିନରାତି ଯାତାୟାତ କରୁଥିଲା। ବର୍ଷରେ ପାଞ୍ଚମାସ ଡଙ୍ଗା ଚାଲୁଥିଲା , ତା'ପରେ ଛଅ-ସାତମାସ ସ୍ଥଳପଥ। ପ୍ରାୟ ଏକମାଇଲ ବାଲି। ସେ ବାଲି ବଳଦମାନଙ୍କ କଷ୍ଟ ଆଉ ଶଗଡ଼ିଆର ଆର୍ତ୍ତିଯିଏ ଦେଖିଛି, ସେହିଁ ପ୍ରତିକାର ପାଇଁ ଚିନ୍ତା କରିପାରିବ। ପଶ୍ଚିମା ବ୍ରଜବିହାରୀ ନଦୀଉପରେ ଶଗଡ଼ଗାଡ଼ି ଯିବାପାଇଁ ରାସ୍ତା କରିବାକୁ ଅନୁମତି ଆବଶ୍ୟକ। ଏହି ଅଧିକାର ବିନିମୟରେ ମ୍ୟୁନିସିପାଲଟିକୁ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦେବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛୁକ। ଦରଖାସ୍ତ ପଢାହେଲା। ଉପସ୍ଥିତ ୧୨/୧୪ ଜଣ କମିଶନର ହସିହସି ଗଡ଼ିଗଲେ। ଲୋକଟା ପାଗଳ। ଛ'ମାସ ପାଇଁ ରାସ୍ତା ବାନ୍ଧିବ, ହଜାର-ଦୁଇହଜାର ଟଙ୍କା ଖର୍ଚ୍ଚକରିବ ଆଉ ଶଗଡ଼ିଆମାନେ ପଇସାଦେଇ ତା ରାସ୍ତା ଉପରେ ଗାଡ଼ିଚଲାଇବେ! କେହି କହିଲେ, ଲୋକଟାର ଟଙ୍କାଅଛି, ନଦୀବାଲିରେ ପୋତିବାପାଇଁ ଚାଲିଆସିଛି। ସମସ୍ତେ ମୋଆଡ଼କୁ ଚାହିଁଥାନ୍ତି। ମୁଁ ମୃଦୁସ୍ୱରରେ କହିଲି, 'ମସ୍ତିସ୍କର ପୁରସ୍କାର ନିଶ୍ଚୟ ଚାହିଁବି। ବେଶୀ ନୁହେଁ, ମ୍ୟୁନିସିପାଲଟି ଦୁଇଶହ ଟଙ୍କା ଦେଉ।' ମୋ କଥାରେ ପୁଣିଥରେ ହାସ୍ୟରୋଳ। ମୁଁ କହିଲି ଏହାପରେ କିନ୍ତୁ ଆପଣମାନେ ପସ୍ତାଇବେ।"* (ଆତ୍ମଚରିତ)

ସେହିପରି ଧୂଆଁପତ୍ର ସାହିରେ ବାରମ୍ବାର ଘଟୁଥିବା ଅଗ୍ନିକାଣ୍ଡ ବ୍ୟଥିତ କରୁଥିଲା ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ। ସାହିରେ ବାସ କରୁଥିବା ଗରିବ ପରିବାରଙ୍କ ଅର୍ଥାଭାବ ଏବଂ ସ୍ଥାନୀୟ ପ୍ରଶାସନର ଦୂରଦୃଷ୍ଟିର ଅଭାବଯୋଗୁଁ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଭୟାବହ ଅଗ୍ନିକାଣ୍ଡରେ ଧନଜୀବନ ବିପନ୍ନ ହୋଇଯାଉଥିଲା। ଏଥିପାଇଁ ଟି.ଥମସନଙ୍କୁ ପତ୍ର ଲେଖିବାସହ ଏହାର ନିରାକରଣ ପାଇଁ ଅନେକ ପ୍ରୟାସ କରିଥିଲେ। ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ ସ୍ୱାଭିମାନୀ ମଣିଷ। ଶିକ୍ଷକହୋଇ ଆସିଥିଲେ ଓଡ଼ିଶାକୁ, କଟକକୁ। ମାତ୍ର, କଟକ ସହରର ବିକାଶ ଓ ଉନ୍ନତିରେ ସେ ହୋଇଗଲେ ପ୍ରମୁଖ ଅଂଶୀଦାର। ପ୍ରାଶାସନିକ ପଦବୀରେ ଥାଇ ସେ ଅନ୍ଧ ଆନୁଗତ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିନାହାନ୍ତି; ସାମାଜିକ ମଣିଷପାଇଁ ସେ ଥିଲେ ଦରଦୀପ୍ରାଣ। ଅନ୍ୟାୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସ୍ୱର ଉଠାଇବା ସହ ତା'ର ପ୍ରତିବାଦ କରୁଥିଲେ। ଏକଦା କଟକ ସହରରେ ଶଗଡ଼ଗାଡ଼ିରେ ବାଉଁଶଦେଇ ଯିବାକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ବିରୋଧ ଦେଖାଦେଇଥିଲା। ସେତେବେଳର ଇଂରେଜ କମିଶନର ନିୟମ କରିବାକୁ ଚାହିଁଲେଯେ, ଦିନ ଦଶଟାରୁ ଉପରବେଳା ପାଞ୍ଚଟା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶଗଡ଼ଗାଡ଼ି ଚଳାଚଳ ବନ୍ଦରହିବ। ହେଲେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ଏହି ଅନ୍ୟାୟର ପ୍ରତିବାଦ କରିଥିଲେ । ସମସ୍ୟାର ସ୍ଥାୟୀ ସମାଧାନ ପାଇଁ ରାସ୍ତାକୁ ଚଉଡ଼ାକରିବା ଏବଂ ରାସ୍ତାର ବାମପାଖରେ ଶଗଡ଼ଗାଡ଼ି ଚଳାଚଳ କରିବାପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲେ। ସେହିପରି ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ, ପ୍ରାଚୀନ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି,ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟସନ୍ଧାନ ପାଇଁ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ ଯେତେବେଳେ ଉଦ୍ୟମ କରୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ଏଥିରେ ବିଶେଷ ସହଯୋଗ କରିଥିଲେ। ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା, ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତି, ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର

ମମତ୍ୱ ରହିଥିଲା। ସାହିତ୍ୟ ସମାଜରେ ଏନେଇ ଏକ ୧୪ ଜଣିଆ ଅନୁସନ୍ଧାନ ସମିତି ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା। ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ବିଦ୍ୟାନିଧି ପ୍ରମୁଖ ତଥା ପ୍ରଥମ ସଦସ୍ୟ ଥିଲେ। ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ ଇତିହାସରେ ଏସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ରହିଅଛି: *"ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ତ୍ରୟୋଦଶ ବର୍ଷ ୧୯୧୭-୧୮ ମସିହାରେ କାର୍ଯ୍ୟନିର୍ବାହିକା ସମିତିର ପ୍ରଥମ ଅଧିବେଶନରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟଙ୍କର 'ଇତିହାସ ଅନୁସନ୍ଧାନ ସମିତି' ଗଠନ ବିଷୟକ ପତ୍ର ପଠିତ ହୋଇ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଥିଲାଯେ, ଶୀଘ୍ର ସମାଜ ପକ୍ଷରୁ ଜଣେ ଅନ୍ୱେଷକ ନିଯୁକ୍ତି ହେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଉ। ମାତ୍ର ସଭାର ସ୍ଥାୟୀ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ନଥିବାରୁ ନାନାସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରାଚୀନ ପୁସ୍ତକ ସଂଗ୍ରହ ଓ ଐତିହାସିକ ଉପକରଣମାନ ସଂକଳନ କରିବାର ସୁବିଧା ହେବନାହିଁ ବିଚାରି ସମାଜ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ସେହି ବିଷୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରିନଥିଲେ। xxx ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ସମିତିର ସଭାପତି, ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ ଏହାର ସଂପାଦକ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଥିଲେ। ୧୯୧୮-୧୯ରେ (ସମିତି ସ୍ଥାପନର ପ୍ରଥମବର୍ଷରେ) ଅନୁସନ୍ଧାନ ସମିତିର ଦୁଇଗୋଟି ଅଧିବେଶନ ସମିତିର ସଭାପତିଙ୍କ ଗୃହରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା। ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ କେତେକ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଓ କେନ୍ଦୁପାଟଣାର ତାମ୍ରଶାସନ ଅବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା। କେତେକ ପୁରାତନ ପୋଥି ମଧ୍ୟ ସମିତିର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଥିଲା।"* (ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ଇତିହାସ, ପୃଷ୍ଠା ୨୫-୨୬)

ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧୀ ଚରଖା ପ୍ରଚଳନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହାର ପ୍ରଚଳନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇସାରିଥିଲା। ନବ ଉତ୍କଳର ନିର୍ମାତା ମଧୁବାବୁଙ୍କ ଦୂରଦର୍ଶୀ ଚିନ୍ତାଧାରା ଏବଂ ଦେଶୀୟ ଲୋକଙ୍କୁ ସ୍ୱାବଲମ୍ବୀ କରାଇବାର ମାନସିକତା ଯୋଗୁଁ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା।କଟକକୁ ଆସିବାପରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ୧୮୯୨ରୁ ସ୍ୱଦେଶୀ ବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ପ୍ରଚାର ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱଦେଶୀ ଦ୍ରବ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ଓ ଉତ୍ପାଦନରେ ସେ ଅଧିକ ମନଯୋଗୀ ହୋଇଥିଲେ। ଉତ୍କଳଗୌରବ ମଧୁସୂଦନ ଦାସଙ୍କ ସହ ରହିଥିଲା ତାଙ୍କର ଘନିଷ୍ଠ ବନ୍ଧୁତ୍ୱ।ମଧୁବାବୁଙ୍କ ତାରକସି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଅନୁପ୍ରେରିତ ହୋଇ ୧୮୯୮ ମସିହାରେ ସେ କଟକରେ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ *'ଉଦ୍ୟୋଗୀ ସମିତିର ଭଣ୍ଡାର'*।ମଧୁବାବୁଙ୍କ Orissa Arts Wares ଏବଂ Utkal Tannery ପ୍ରତିଷ୍ଠାକୁ ଭୁରୁଭୁରି ପ୍ରଶଂସା କରିଛନ୍ତି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର। ତାଙ୍କ ମତରେ, ମଧୁବାବୁ ନିଦ୍ରିତ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ।

ଦେଶର ବିକାଶରେ ସ୍ୱଦେଶର କଳା, ଶିଳ୍ପ, ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଏପରିକି ଦେଶୀୟଶିଳ୍ପର ଉନ୍ନତିଲାଗି ସେ ପ୍ରଯତ୍ନ କରିଥିଲେ ନିଜର ବିଜ୍ଞାନବୁଦ୍ଧିକୁ ଉପଯୋଗକରି। ଦେଶୀୟ ଶିଳ୍ପର ବିକାଶ ନିମନ୍ତେ ଦେଶରେ ରହିଥିବା ବିଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚାର ଅଭାବ ଏବଂ ଅସୁବିଧାର ଦିଗଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାସହ ସମାଜରେ ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରସାରପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ ଚଳାଇଥିଲେ। ସେଥିଲାଗି ଦେଶବାସୀଙ୍କୁ ବିଦେଶୀନିର୍ଭର ମାନସିକତାରୁ ଅପସାରିତ କରି ସ୍ୱନିର୍ଭର କରାଇବାକୁ ଚାହିଁଥିଲେ। ନିଜର ବିଜ୍ଞାନ-ଅନୁଭୂତି ଓ ଅଭିଜ୍ଞତାକୁ ନେଇ ଏକ ପୁସ୍ତକ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ, ଯାହାର ନାମ ଥିଲା- *Everyman is his own mechanic.* ଅର୍ଥାତ୍ ,ପ୍ରତ୍ୟେକ ମଣିଷ ତା'ର ନିଜର ହିଁ ମିସ୍ତ୍ରୀ। ଓଡ଼ିଶାର ଶିଳ୍ପକଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ମନ୍ଦିର, କାରୁକଳା, ପ୍ରାକୃତିକ ସୁଷମାକୁ ଦେଖିସେ ତେଣୁ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି। ଏହି ଭ୍ରମଣଜନିତ ଅନୁଭୂତି ଓ ଆନନ୍ଦକୁ ପ୍ରବନ୍ଧର ରୂପଦେଇ ବଙ୍ଗଳା ପତ୍ରିକାମାନଙ୍କରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି। ତାଙ୍କର ସେହି ଅନୁଭୂତିକୁ ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଏହିପରି- *" ଅଦ୍ଭୁତ ଦେଶ ଓଡ଼ିଶା ! ଏହାର ଯେଉଁ ଜିନିଷଟା ମୋତେ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ଷ୍ଟ୍ରାଇକ୍ କରୁଥିଲା, ସେଇଟା ହେଲା 'ଜାତି'କୁ ନେଇ। କଥା କଥାରେ ସେମାନଙ୍କର ଜାତି ଚାଲିଯିବାର ଭୟ ଥିଲା। ମୁଁ ଥରେ ଜଣେ ଚାକରକୁ କହିଲି 'ଆରେ, କେତେଟା କାଠ କାଟିଦେ ତ।' ସେ କହିଲା- 'ମୋର ଜାତି ଯିବ'। ମୁଁ କେତେଟା ହଂସ ପାଳିଥିଲି। ଦିନେ ସେଗୁଡ଼ାକ ପଳାଇଯାଉଥିଲେ, ଏହାଦେଖି ଜଣେ ଚାକରକୁ କହିଲି –'ଆରେ ହଂସଗୁଡ଼ାକୁ ଅଡ଼ାଇ ଆଣେ ତ'। ସେ କହିଲା- 'ମୋର ଜାତି ଯିବ'। ଜାତି ଚାଲିଯିବାର ଭୟ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଏତେବେଶି, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଯାଇ ଦେଖ, ସେମାନେ ପୁଣି ଛତିଶ ଜାତିଙ୍କ ସହ ଏକତ୍ରବସି ପରସ୍ପରର ଛୁଆଁ ଖାଉଚନ୍ତି, ଅଇଁଠା ଖାଉଛନ୍ତି ନିର୍ବିବାଦରେ !"* ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟକରିଥିବା କୁସଂସ୍କାରକୁ ଦୂର କରିବାଲାଗି ଯଥେଷ୍ଟ ଉଦ୍ୟମ କରିଛନ୍ତି। ସକଳଙ୍କ ପ୍ରତି ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସ୍ନେହ, ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ, ସମବେଦନା ପୂରି ରହିଥିଲା। ଶିକ୍ଷା ମାଧ୍ୟମରେ ସଂସ୍କାର ଆଣିବାଥିଲା ତାଙ୍କର ପ୍ରମୁଖ ଲକ୍ଷ୍ୟ। କଟକରେ ତାଙ୍କ ସହ ରହିଥିବା ଚାକର ରାମକୁ ସେ ସ୍କୁଲ୍‌ରେ ଭର୍ତ୍ତିକରି ତାକୁ ସ୍ୱନିର୍ଭର ହେବାପାଇଁ ସହାୟତା କରିଥିଲେ। ଏହାର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ ତାଙ୍କ ଲିଖିତ *'ଆମାର ମାଳି'* (ମୋର ମାଳି) ନାମକ ପ୍ରବନ୍ଧରୁ।

ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ଶିଳ୍ପଚର୍ଚ୍ଚା କଥା ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ପ୍ରଥମେ ବସ୍ତ୍ର-ରଞ୍ଜନ ଓ ଚିତ୍ରକଳା ପ୍ରସଙ୍ଗ ମନକୁଆସେ। ଓଡ଼ିଶାରେ ନାରୀମାନେ ପିନ୍ଧୁଥିବା ହଳଦୀରଙ୍ଗର ଶାଢୀକୁ ଦେଖି ଦେଶୀୟକଳାର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବସ୍ତ୍ରରଞ୍ଜନ କଳାପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟହୋଇ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ବିବିଧ ପ୍ରୟୋଗ ଏବଂ ପରୀକ୍ଷା ନିରୀକ୍ଷା କରିଥିଲେ। ଏହି ଦେଶୀୟ ଆଚରଣ ତାଙ୍କର ଅସ୍ଥି ମଜ୍ଜାଗତ ହୋଇଯାଇଥିଲା। ହରରଙ୍ଗୀ ଛତା ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ

ସମାଲୋଚିତ ହେବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ଏହି ଛତା ବ୍ୟବହାରକାଳୀନ ଏକ ଚମତ୍କାର ବିଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧ ଅନୁଭୂତିକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର: *"କଟକ ଟାଉନହଲ୍‌ରେ ସନ୍ଧ୍ୟାପରେ ଗୋଟାଏ ମିଟିଂ ଥିଲା । ମୁଁ ଛତାନେଇ ଯାଇଥାଏ । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ମହାରାଜା ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ମଧ ଯାଇଥାନ୍ତି । ଏକଥା-ସେକଥା ହୋଇସାରିବା ପରେ ପ୍ରଶ୍ନକଲେ- ମୁଁ ଛତାରେ ହଳଦୀରଙ୍ଗର କପଡ଼ା କାହିଁକି ଦେଇଛି । ମୁଁ କହିଲି, 'ରାଜା, ମୋତେ ଆଉ ଦୁଇଜଣ ଭଦ୍ରଲୋକ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥିଲେ, ଆପଣ ହେଉଛନ୍ତି ତୃତୀୟ । ମୁଁ ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲି, ତାହା ଆପଣଙ୍କୁ ଶୁଣାଉଛି । ଆମ ଦେଶଟା ଇଂରେଜଙ୍କ ଅଧୀନ । କିନ୍ତୁ ଏପରି କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁଯେ , ଆମେ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ଆଚାର- ବ୍ୟବହାର, ବସନ-ଭୂଷଣର ନକଲ କରିବୁ । ଇଂରେଜଙ୍କ ଦେଶରେ ଶୀତ ପ୍ରବଳ । ସେହି କାରଣରୁ କଳାପୋଷାକ । ସେଥିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ତାପ ପଡ଼ି ଶରୀରକୁ ଗରମ ରଖେ । ଏହି କାରଣରୁ ସେମାନଙ୍କ ଦେଶର ଛତା ମଧ କଳାକପଡ଼ାର । ଛତାଟି ଗୋଲାକାର । ଛତା ମଥାଉପରେ ରଖିଲେ ମସ୍ତିଷ୍କ ତା'ର କେନ୍ଦ୍ରହୁଏ । ମଥାରେ ହ୍ୟାଟ୍ ଥାଏ । ହ୍ୟାଟ୍ ଗରମହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଆମ ଦେଶ ଗ୍ରୀଷ୍ମପ୍ରଧାନ । ଆମମାନଙ୍କର ମଥାରେ ମଉଡ଼(ମୁକୁଟ) ନାହିଁ, ପଗଡ଼ି ମଧ ନାହିଁ । ଛତାର ରଙ୍ଗ କଳା ହେବାକାରଣରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟର ତାପ କେନ୍ଦ୍ରୀଭୂତ ହୋଇ ମସ୍ତିଷ୍କ ଉତ୍ତପ୍ତ କରେ । ଛତାରେ ଧଳାକପଡ଼ା ଦେଲେ ଚଳନ୍ତା । ବିଶେଷ କଥା ହେଉଛି, ସୂର୍ଯ୍ୟର Active Rays ମଝିରେ ମଝିରେ ଦେହରେ ବାଜିବା ଭଲ, କିନ୍ତୁ ମସ୍ତିଷ୍କରେ ନୁହେଁ । ହଳଦୀରଙ୍ଗ ସୂର୍ଯ୍ୟର ଏହି କିରଣକୁ ନିବାରଣ କରିଥାଏ । ଆମଦେଶର ଛତା ଗୋଲାକାର ନଥିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ଭଳି ଚେପେଟା ଥିଲା । ଆଉ କଳା କପଡ଼ାର ଛତା ହେଉନଥିଲା । ରାଜପୁତ ମାରବାଡ଼ୀମାନେ ହଳଦୀରଙ୍ଗର ପଗଡ଼ି ପିନ୍ଧନ୍ତି । ଏହା ବହୁ ଅଭିଜ୍ଞତାର ଫଳ ।" (ଆତ୍ମଚରିତ-୨୬୨-୬୩)*

ଓଡ଼ିଶାରସାମାଜିକ ଜୀବନ ସହିତ ପ୍ରମୁଖ ବ୍ୟକ୍ତିବର୍ଗଙ୍କ ସହ ସୁସଂପର୍କ ରହିଥିଲା ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟଙ୍କ । କଟକ କଲେଜର ପ୍ରଥମ ଏମ୍.ଏ ଗୋପାଳବଲ୍ଲଭ ଥିଲେ ତାଙ୍କ ଛାତ୍ର ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ଏମ୍.ଏ ଶ୍ରୀମତୀ ଇସାବେଲା ସାମୁଏଲ୍ ଥିଲେ ତାଙ୍କ ହାତଗଢା ଛାତ୍ରୀ । ସେ ମ୍ଭ ବିଭିନ୍ନ ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳ ବୁଲିଛନ୍ତି, ରାଜାମାନଙ୍କ ସହ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ହୋଇଛନ୍ତି । ମୟୂରଭଞ୍ଜର ମହାରାଜା ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଦେଓ ତାଙ୍କ ଛାତ୍ରଥିବାରୁ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜରେ ବିଜ୍ଞାନଗାର ପାଇଁ ଆର୍ଥିକ ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ସେହିପରି ବାମଣ୍ଡା ରାଜା ସାର୍ ବାସୁଦେବ ସୁଢଳଦେବ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ତ୍ରିଭୁବନଦେବଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ରକ୍ଷାକରି ବାମଣ୍ଡାଠାରେ ଏକ ବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଅଛନ୍ତି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର । କେନ୍ଦୁଝରର ଦୁଇରାଜକୁମାରଙ୍କ ମାର୍ଗଦର୍ଶକ ଭାବରେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟଧାରା ଥିଲା ପ୍ରଶଂସନୀୟ ।ଓଡ଼ିଶା ମଧ ତଦନୁରୂପ ସମ୍ମାନ, ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଏବଂ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନା ଜ୍ଞାପନ କରିଛି ତାଙ୍କୁ । ଜ୍ୟୋତିଷ ଶାସ୍ତ୍ରଗ୍ରନ୍ଥ 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତଦର୍ପଣ' ସଂପାଦନା ପାଇଁ ୧୯୦୨ ମସିହାରେ ସେ ପାଇଛନ୍ତି 'ଫେଲୋ ଅଫ୍ ଦି ରୟାଲ ଆଷ୍ଟ୍ରୋନମିକାଲ୍ ସୋସାଇଟି ପଦ । ୧୯୧୦ ମସିହାରେ ପୁରୀର ପଣ୍ଡିତ ମହାସଭା ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ 'ବିଦ୍ୟାନିଧି' ଉପାଧି ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ, ଯାହାକୁ ସେ ନିଜ ନାମସହିତ ଆମରଣ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଭାରତବର୍ଷରେ ବିଦ୍ୟାନିଧି କହିଲେ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁହିଁ ବୁଝାଯାଇଛି । ଏଥିସହିତ ରାୟସାହେବ ଓ ବିଜ୍ଞାନଭୂଷଣ ଉପାଧି ଲାଭକରିଥିଲେ ସେ । ୧୯୧୯ ମସିହା ଅକ୍ଟୋବର ମାସ ୨୦ ତାରିଖରେ ଷାଠିଏବର୍ଷ ବୟସରେ ରେଭେନ୍‌ସା କଲେଜରୁ ଅବସର ଗ୍ରହଣକଲେ । ୧୯୫୫ ମସିହାରେ ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ମାନସୂଚକ ଡି.ଲିଟ୍ ଉପାଧି ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଏହି ମହାମନୀଷୀଙ୍କ ଅବଦାନକୁ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଯେପରି ସ୍ମରଣ କରିଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଭା ଓ ପରିଚୟ ନିର୍ମାଣରେ ଓଡ଼ିଶାର ସହଯୋଗକୁ ମଧ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ବଙ୍ଗବାସୀ ସମ୍ମାନର ସହ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟଙ୍କ କର୍ମଜୀବନର ବେଶିଭାଗ ଅତିବାହିତ ହୋଇଛି ଓଡ଼ିଶାରେ । ଶିକ୍ଷକହୋଇ ଆସିଥିଲେ କଟକକୁ, ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଜାତୀୟ ପରିଚୟ ନିର୍ମାଣରେ ପ୍ରମୁଖ ସହଯୋଗୀ ହୋଇଗଲେ । କଟକର ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ମିଳାମିଶା କରିବାଦ୍ୱାରା ସେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି,ଇତିହାସ ଓ ଭାଷାସହ ଅତି ନିବିଡ଼ ହୋଇପାରିଥିଲେ ଏବଂ ଅତି ନିକଟରୁ ସାମାଜିକ ମଣିଷର ଜୀବନଧାରା, ଚଳଣି, ରୀତିନୀତିକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିଥିଲେ । କଟକହିଁ ହୋଇଛି ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବୃତ୍ତି, ସାଧନା ଓ ଜୀବନବିକାଶର ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ; ଯାହାକୁ ସେ ନିଜ ଲେଖାରେ ବାରମ୍ବାର ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ :

୧. ମିଶ୍ର, ଗୋଦାବରୀଶ :ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଶା ଓ ତହିଁରେ ମୋ ସ୍ଥାନ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର

୨. ସେନାପତି, ଫକୀରମୋହନ : ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣଂ

୩. ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜର ଇତିହାସ, ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜ, କଟକ

୪. ବିଦ୍ୟାନିଧି, ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ : ଆତ୍ମଚରିତ